University of Sistan and Baluchestan

Journal of Historical Researches of Iran and Islam

Print ISSN: 2345 - 2099
Online ISSN: 2717 - 2953

Evaluation of a Theory: Comprador bourgeoisie in contemporary Iran (with emphasis on Rashidian Family)

Mojtaba Soltani Ahmadi[1] **Mohammad Hasan Pourqanbar**[2] **Ruhollah Solgi**[3]

1.(Corresponding Author) Associate Professor, Department of Islamic History and Civilization, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: *msoltani94@pnu.ac.ir*
2.PhD of Department of History, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. *mpourghanbar8@gmail.com*
3.Assistant Professor, Department of Political Science, Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. *r.solgi@ihcs.ac.ir*

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 22April 2025
Received in revised form:16July 2025
Accepted:26 July2025
Publishedonline: 6August 2025

Key word:
Iran,
Social Stratification,
Social Classes,
Comprador,
Bourgeoisie,
Capitalism,
The Rashidian Family
Pahlavi period.

Extended Abstract

Abstract

Social stratification constitutes one of the fundamental subjects in the field of historical sociology. The structure of stratification and the composition of social classes in any society not only shape the analysis of its social history but also exert a significant influence on its political, cultural, and economic trajectories.This article seeks to examine and evaluate one of the principal social strata in the history of modern Iran—the comprador bourgeoisie, or the dependent capitalist class—by focusing on the activities of one of the most influential families of the Pahlavi era, namely the Rashidian family, which was associated with this social group. The study aims to address the central question: To what extent can the Rashidians be regarded as a representative example of the influential comprador bourgeoisie, or dependent capitalist class, in contemporary Iran? Methodologically, the research employs a historical approach grounded in library-based and documentary sources, including both published and unpublished historical materials. Through an analytical framework, it explores the defining characteristics of the comprador bourgeoisie and compares them with the social, political, and economic attributes of the Rashidian family in order to provide a precise and evidence-based answer to the research question. The findings suggest that the Rashidian family exemplified the core features of the comprador bourgeoisie or dependent capitalist class in Iran. Politically and culturally, they maintained close collaboration and alignment with foreign powers, opposed nationalist movements, and adopted a conservative and reactionary stance toward domestic politics. They also exhibited signs of cultural dependency, nouveau-riche behavior, lumpen tendencies, and a markedly self-serving mindset. Economically, the Rashidians were characterized by rent-seeking, monopolistic practices, and a prominent role in brokerage, mediation, and profiteering activities—all of which reflect the essential nature of the comprador bourgeoisie in twentieth-century Iran.

Introduction

This article reviews the social history and class structure of Iranian society through the works of both Iranian and foreign scholars. Influenced by Marxist and dependency theories, some Iranian leftist thinkers such as Ravasani, Soudagar, Jazani, and Ahmad Ashraf identified the rise of a "comprador bourgeoisie" or "dependent capitalism" as a key factor in Iran's underdevelopment. They argued that this class, tied to foreign powers such as Britain, the United States, Russia, and China, facilitated external dominance over Iran. The study adopts a sociological approach to examine whether such a comprador bourgeoisie actually existed in Iran, focusing on historical data about one influential family, the Rashidians, during the first half of the 20th century. Through this analysis, the research aims to offer a clearer understanding of this class's nature and its role in Iran's political and economic stagnation.

Material & Methods

On the one hand, we use a library method of data collection, that is, exploring first-class historical sources, including documents, press, and memoirs, which provide the authors with rare and reliable data in this regard. On the other hand, we use a sociological approach based on analyzing and examining the characteristics of the comprador bourgeoisie and its correspondence with the nature of Rashidians, to examine the presence of the comprador bourgeoisie in Iranian society, on a case-by-case and limited basis.

Discussion of Results & Conclusions

inspired by the school of dependency and considering the position of 14th century Iran on the periphery of the world system, which made it dependent on countries located at the central pole and core of the world system, it was not far-fetched to expect that a layer of the Iranian capitalist class, directly dependent on one of the world powers, would be placed in the form of the comprador bourgeoisie, which seemed quite tangible and obvious to the Rashidians as one of the influential families of the Iranian upper class in the first half of the 14th century. Although it is not possible to consider all the wealthy Iranian classes active in the fields of trade and industry, such as Iravan, Lajavardi, Khalili, Khosrowshahi, and Arjomand, who even played an entrepreneurial role, as dependent capitalists, with a dogmatic view and radical approach, a part of the wealthy Iranian class in the 14th century owed its existence to its connection and devotion to one of the foreign political and especially economic superpowers. As focusing on the Rashidi family, all historical data and documentation about the Rashidis indicate that their characteristics corresponded and aligned with those of the comprador bourgeoisie. From close ties with England to confrontation with the Mossadegh national government in the political sphere, as well as from

aversion to English culture and Western lifestyle to self-interest, snobbery and even lampoon-like thoughts and behavior, in addition to acquiring economic capital through rent-seeking, monopolization and extortion to the colorful role of brokering, manipulation and mediation in their economic movements, which led them to become one of the richest Iranian families in the first half of the 14th century in less than four decades. With this in mind, and by focusing on another part of the families belonging to the wealthy class of Iran during the last century through the collection of accurate and complete data and evidence, and considering the political and economic structure of Iran during the period in question, it is not far-fetched to realize a significant number of such influential Iranian upper-class families and accept the existence of a comprador bourgeoisie class in Iran in the 14th century

References

Books

Aramesh, Ahmad (1992) *My Struggle with the Devil*, by Khosrow Aramesh, Tehran: Ferdowsi. [In Persian]

Ibtehaj, Abolhasan (1992) *Memoirs, by Alireza Arozodi*, vol. 1, Tehran: Alami. [In Persian]

Ajlali, Parviz (1999*) Social Change and Cinematic Films in Iran*, Tehran: Agh. [In Persian]

Asadpour, Hamid (1999), "*The Rise and Fall of the Davudi Dynasty in Bushehr*", Journal of Historical Research on Iran and Islam, University of Sistan and Baluchestan, No. 28.

Ashraf, Ahmad (1979), *Historical Obstacles to the Growth of Capitalism in Iran*, Tehran: Zarqam. [In Persian]

Alamuti, Mustafa (1999-2001) *Iran in the Pahlavi Era*, vol. 6, 7, London: Bina. [In Persian]

Akbari, Mohammad and Mikael Vahidi (2014), "*Nationalization of Iranian Oil in American Documents"*, Journal of Historical Research on Iran and Islam, University of Sistan and Baluchestan, No. 15.

Ansari, Abdolreza (2012), *Memoirs: Untold Stories from the Pahlavi Era*, Tehran: Alam. . [In Persian]

Baheri, Mohammad (1982) *Oral History of Iran at Harvard University*, with the Effort of Habib Lajavardi, Interviewer: Habib Lajavardi, August 17, 1982, Tape No. 1. [In Persian]

Boroumand, Abdolrahman (1984 and 1985) Oral History of Iran at Harvard University, with the Effort of Habib Lajavardi, Interviewer: Zia Sedghi, March 6, 1984, Tape No. 1 and June 3, 1985, Tape No. 2.

Behnud, Masoud (1987) *Iranian Governments from Seyyed Zia to Bakhtiar*, Tehran: Javidan. [In Persian]

Javedani, Same (1381) *Yearbook of Iranian Cinema History*, Tehran: Ghatre. [In Persian]

Jazni, Bijan (1358), *The Battle with the Shah's Dictatorship as the Main Enemy of the People*, Tehran: Maziar. [In Persian]

Jazni, Bijan (2009), *The Events of the Last Thirty Years of Iran*, Bija.
Jazni, Bijan (1357), *Sociological Plan and Fundamentals of the Strategy of the Revolutionary Movement of the People of Iran*, Tehran: Maziar.
Jafari, Shaaban (1381), *The Memoirs of Shaaban Jafari*, edited by Homa Sarshar, Tehran: Third. [In Persian]
Khame'i, Anvar (1373), *Political Memoirs, Tehran: Gofar Publishing*: Alam Publishing. [In Persian]
Derakhshani, Ali Akbar (1386), *The Complete Text of the Memoirs of Brigadier General Ali Akbar Derakhshani*, edited by Habib Lajvardi, Tehran: White Page. [In Persian]
Derakhshani, Ali Akbar (1994), The Memoirs of Brigadier General Ali Akbar Derakhshani, Bija: The Derakhshani Family.
Deldam, Eskandar (2001), Memories of Me and Farah Pahlavi, Volume 1, Tehran: Be Afarin. [In Persian]
Dobleg, Christopher (2014), *Iranian Patriot, Translator: Hormoz Homayounpour*, Tehran: Kandokav. [In Persian]
Ravasani, Shapour (1995), *"Government and State in Backward Countries - The Class Dependent on Colonialism*", Journal of Political and Economic Information, February and March 1995, consecutive issues 101 and 102, pp. 30-32. [In Persian]
Ravasani, Shapour (2007), *Social Concepts in Colonial Societies*, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
Roshanfekr, Mohammad and Reza Moeini (2003), "Why Opponents and Supporters of the Oil Movement Pay Attention to Boyer Ahmad", Journal of Historical Researches on Iran and Islam, University of Sistan and Baluchestan, No. 33. [In Persian]
Roosevelt, Kermit (2015) *The Coup: Kermit Roosevelt's Memoirs of the Mordad 18 Coup, Translator: Mohsen Askari*, Tehran: Sales.
Zehtab Fard, Rahim (1945) *The Oil Surge: Bitter Political Predictions*, Unjustified: Bina. [In Persian]
Sarrashte, Hossein Qoli (1988). *My Memoirs:* Notes from the Period 1955-1963, Tehran: Hossein Qoli Sarrashte. [In Persian]
Saeedi Firouzabadi (2003) Memoirs, with the Efforts of Mohammad Hassan Mir Hosseini, Yazd: Yazd University. [In Persian]
Soudagar, Mohammad Reza (1989), The Growth of Capitalist Relations in Iran, Tehran: Sholeh Andisheh. [In Persian]
Seifpourfatemi, Nasrallah (1990) The Gezand Rozegar, Tehran: Shirazeh. [In Persian]
Shakeri, Khosrow and Mostafa Shoaian (1973) *The Career of Mossadegh and the Tudeh Party*, Tehran: Mazdak.
Sherka, Jalil (2013) Secrets of the 1950s: *Jalil Sherka's Untold Stories of the Economic Recession, Interviewed by: Taheri and Nowruzian, Tejarat Farda Magazine, Issue 66.*
Shafiei, Amir Vali (1961) *Secrets of Behind-the-Scenes Politics in Iran*, Volume 1, Tehran: Bina. [In Persian]

Shahbazi, Ali (1998) The Shah's Protector: Memoirs of Ali Shahbazi, Volume 1, Tehran: Ahl Qalam. [In Persian]
Shahbazi, Abdullah (1998) The Rise and Fall of the Pahlavi Dynasty: Essays on Contemporary Iranian History, Volume 2, Tehran: Itla'at.
Sahebkarman, Masoumeh and Masoud Moradi (2018), "*Eastern Iran in World War II", Journal of Historical Research on Iran and Islam*, University of Sistan and Baluchestan, Issue 23.
Toloei, Mahmoud (1998) *Actors of the Pahlavi Era from Foroughi to Ferdoust*, Volume 2, Tehran: Elm.
Alikhani, Alinaghi (1985) *Oral History of Iran at Harvard University*, edited by Habib Lajevardi, interviewer: Habib Lajevardi, November 8, 1985, issue number 5. [In Persian]
Alam, Mostafa (1992) *Oil, Power,* and Principles of Nationalization of Iranian Oil, translated by Gholamhossein Salehiyar, Tehran: Etelat.
Alam, Amirsadaleh (1992) My Conversations with the Shah, Volume 2, Tehran: Tarh-e-No. [In Persian]
Azimi, Fakhreddin (1994) *Reflections on Mossadegh's Political Attitude*, Tehran: Khojasteh. [In Persian]
Amidi Nouri, Abolhassan (2005) Notes of a Journalist, edited by Hadidi and Farahmand, Volume 2, Tehran: Institute of Contemporary History.
Farmanfarmaian, Rukhsan and Manouchehr Farmanfarmaian (1998), Blood and Oil: Memoirs of an Iranian Prince, translated by Mehdi Haghighatkhah, Tehran: Qoghnous. [In Persian]
Farmanfarmaian, Manouchehr (1994) *From Tehran to Caracas*: Oil and Politics in Iran, Tehran: Tarikh Iran Publishing.
Qashqai, Malek Mansur Khan (2014) *Memoirs*, edited by Bayat and Nasiri, Tehran: Namek. [In Persian]
Katouzian, Mohammad Ali and Amir Pishdad (1991) *Memoir of Khalil Maleki*, Tehran: Publishing Joint Stock Company.
Katouzian, Mohammad Ali and Amir Pishdad (2002) *Letters of Khalil* Maleki, Tehran: Markaz. [In Persian]
Gaziorowsky, Mark (1992) *American Foreign Policy and the Shah*, translated by Fereydoun Fatemi, Tehran: Markaz.
Gaziorowsky, Mark (2005) *Mossadegh and the Coup*, translated by Ali Morshedizad, Tehran: Qaseeda Sara[In Persian] .
The Past is the Light of the Future (1982) H*istory of Iran between the Two Coups of 1332 and 1299*, Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
Lahiji, Abdolkarim (1984) *Oral History of Iran at Harvard University*, with the Efforts of Habib Lajevardi, Interviewer: Zia Sedghi, March 5, 1984, Tape No. 5. [In Persian]
Lapping, Brian (1985) *The Fall of the British Empire and the Government of Dr. Mossadegh*, Translated by: Mahmoud Enayat, Tehran: Kitab Sara. [In Persian]
Lankarani, Mustafa. (1985) *Oral History of Iran at Harvard University*, with the Efforts of Habib Lajevardi, Interviewer: Zia Sedghi, May 13, 1985, Tape No. 2.

Mahvi, Abolfatah (1985) *Oral History of Iran at Harvard University*, with the assistance of Habib Lajevardi, Interviewer: Habib Lajevardi, April 26, 1985. [In Persian]
Detailed Proceedings of the National Consultative Assembly, 19 Farvardin 1323, 14th Session, Session 16.
Detailed Proceedings of the National Consultative Assembly, 18 Khordad 1323, 14th Session, Session 35.
Detailed Proceedings of the National Consultative Assembly, 31 Mordad 1323, 14th Session, Session 56. [In Persian]
Detailed Proceedings of the National Consultative Assembly, 2 Aban 1324, 14th Session, Session 155.
Detailed Proceedings of the National Consultative Assembly, 18 Ardi Behesht 1329, 16th Session, Session 25.
Detailed Proceedings of the National Consultative Assembly, 5 Azar 1343, 21st Session, Session 120.
Moseley, Leonard (1989), *The Game of Power, Translated by Mahmoud Toloui*, Tehran: Hafta.
Institute for Research and Cultural Studies (1989) Contemporary History of Iran: Collection of Articles, Volume 3, Tehran: Institute for Cultural Studies. [In Persian]
Mehrabi, Masoud (1989) *History of Iranian Cinema from the Beginning to 1978*, Bija: Film Publications. [In Persian]
Mehrjoo, Habibollah (1991), *Memoirs of Morteza Kashani*, Tehran: Revolutionary Documents Center.
Nejati, Gholamreza (1998) Mossadegh: *Years of Struggle and Resistance*, Volumes 1 and 2, Tehran: Rasa.
Nooruddin Kia, Fazlullah (1998) *Memoirs of Service in Palestine*, Tehran: Abi. [In Persian]
Woodhouse, CM (1985) *Operation Boots*, Translated by: Farahnaz Shakuri, Tehran: Nashre No. [In Persian]
Yeganeh, Mohammad (1985) *Oral History of Iran at Harvard University*, with the efforts of Habib Lajevardi, interviewer: Zia Sedghi, July 9, 1985, tape number 9 and July 16, 1985, tape number 15.

Documentary sources&Published documents

Historical Events as Narrated by SAVAK Documents (2007), Book 1, Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.
Without Explanation as Narrated by SAVAK Documents (2008), Book 1, Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.
The Pahlavis: The Pahlavi Family as Narrated by Documents (2003), with the help of: Farhad Rostami, Volume 2, Tehran: Institute for Contemporary Historical Studies.
The Million Party as Narrated by SAVAK Documents (2009), Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.
The Rashidians as Narrated by SAVAK Documents (2010), Volumes 1-3, Tehran: Historical Documents Center of the Ministry of Intelligence.

Moradi, Shahriar and Others (2013), Documents from the Million Party, Tehran: Khaneh Ketab. [In Persian]

Unpublished documents

SAkMA (Sazman Asnad Va Ketabakhaneh Melli Iran) .[InPersian]
SAkMA: 39972/310
SAkMA: 7605/310
SAkMA: 528/298
MOTMA (Moasseseh Motaleat Tarikh Moaser Iran).[In Persian]
Reference Number 63900-0-0P
Reference Number 63919-0-0P
Reference Number 63952-0-0P
Reference Number 63953-0-0P
Reference Number 31-2017-4513SH
Reference Number 118-3034-4513SH
Reference Number 75-6-23-146R
Reference Number 24-10-146R
Reference Number 59-6-146R
Reference Number 96-9-144M

Magazines

mihanparastan, sal 1323sh, shomarehai 193va195.[In Persian] hoquq mardom, bahar 1352, shomareh 31.[In Persian] hoquq mardom, zemestan 1354, shomareh42.[In Persian] khaterat vahid,sal1352, shomareh 23.[In Persian]
Khandaniha, sal 1325, shomareh209 va sal1327,shomareh88.[In Persian]

Latin sources

Ashcroft, et al. (2007). The Post-Colonial Studies: The Key Concepts. London: Rutledge.
Baran. P(1976) The political economy of growth. Harmondsworth: Penguin Books.
Chua, L, (2020(Imperial Negotiations: Introducing Comprador Networks and Comparative Modernities. Architectural Histories, Vol.8,No.1.
Dunn, j. (1978), west african states: failure and promise. cambridge: Cambridge university press.
Fanon,f(2004) the Wretched of the Earth, transl:Richard philcox, New York: Grove Press. Frank, Andre
Gunder(1972)Lumpenbourgeoisie:Lumpendevelopment:Depend ence,class and politics in Latin America,New York: Monthly Review Press.
Jessop,Bob(1985)Nicos Poulantzas:Marxist Theory and Political Strategy, london:Macmillan.
Hao, Yen-ping (1970), the comprador in nineteenth century china:bridge between east and west,volume45 of Harvard east asian series,harvard university press.
Heartfield,James(2005) China s comprador capitalism is coming home, Review of radical political economics, volume37, No.2,pp 196-214.

Kasaba, Resat (1988),Was there a compradore Bourgeoisie in Mid-nineteenth-century western Anatolia?,Vol.11,No.2,research foundation of state university of new york,pp215-228.
Kofi,TettehA.(1972)The elites and underdevelopment in Africa:the case of ghana, Berkely Journal of Sociology.Vol 17,pp97-115.
Lopes, Carlos (2017) Macroeconomic policy framework for Africa s structural transformation, Addis ababa:uneca.
Mgbeoji,Ikechi(2014)the comprador complex:Africa IPRs Elites,Neo-colonialism and the endureing of African IPR Agenda by external interest, intellectual property journal, Vol26, p313329.
Mitrović, Ljubiša (2010)The new bourgeoisie and Its PseudoElite in the societies of peripheral capitalism ،Series: philosophy, sociology, psychology and history, Vol.9 No. 1, 2010,pp1-13. Mosala, Seshupo Josial (2021) The role of the Comprador Bourgeoisies in Post - independent Africa, South Africa:NorthWest University.Nwauwa, Apollos (2020) Western education and the rise of a new African elite in west Africa, http://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277734.013.282, 30January2020.
Poulantzas, Nicos(1975)classes in contemporary capitalism, London, NLB.
Saul, J.S. & Bond, P(2014) South Africa – The present as history: From Mrs Ples to Mandela & Marikana. Johannesburg: Jacana.
Swainson.n(1978) state and economy in post -colonial Kenya, Canadian journal of African studies, vol.12, No.3, pp357-381. Turok, Ben (1987) Africa: What can be done? London: The Bath Press.
Vitalis,Robert (1990) on the theory and practice of compradors, international journal of middle east studies, Vol 22, No 3, pp291-315
Woddis,Jack(1967) introduction to Neo-colonialism,London: Lawrence & wishart.

Cite this article: **Soltani Ahmadi, Mojtaba** & **Pourqanbar, Mohammad Hasan** & **Solgi, Ruhollah** (2025). ***Evaluation of a Theory: Comprador bourgeoisie in contemporary Iran (with emphasis on Rashidian family)***. Journal of Historical Researches of Iran and Islam, vol 19, No.36. Pages:156-184.

DOI. 10.22111/jhr.2025.50699.3747

© The Author: **Mojtaba Soltani Ahmadi** &**Mohammad Hasan Pourqanbar** &**Ruhollah Solgi**
Publisher: University of Sistan and Baluchestan

شاپا چاپی: ۲۳۴۵-۲۰۹۹
شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۲۹۵۳

پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام

ارزیابی یک نظریه: بورژوازی کمپرادور در ایران معاصر (با تاکید بر خانواده رشیدیان)

مجتبی سلطانی احمدی[۱] محمدحسن پورقنبر[۲] روح الله سلگی[۳]

۱.(نویسنده مسئول) دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: msoltani94@pnu.ac.ir
۲.دکتری گروه تاریخ، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. mpourghanbar8@gmail.com
۳.استادیار گروه علوم سیاسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران. r.solgi@ihcs.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:۱۴۰۴/۰۲/۰۲
تاریخ بازنگری:۱۴۰۴/۰۴/۲۵
تاریخ پذیرش:۱۴۰۴/۰۵/ ۰۴
تاریخ انتشار:۱۴۰۴/۰۵/۱۵

واژه‌های کلیدی:
ایران،
قشربندی اجتماعی،
طبقات اجتماعی،
بورژوازی کمپرادور،
سرمایه داری،
خانواده رشیدیان،
دوره پهلوی.

چکیده

قشربندی اجتماعی یکی از موضوعات مهم در حوزه جامعه‌شناسی تاریخی بشمار می‌آید . زیرا ساختار قشربندی و نوع طبقات اجتماعی در هر جامعه‌ای نه تنها می‌تواند در حوزه واکاوی تاریخ اجتماعی یک کشور، بلکه بر بخشی از تاریخ سیاسی، فرهنگی و اقتصادی آن نیز به‌نوعی تاثیرگذار باشد. این مقاله،قصد دارد به شناخت و ارزیابی یکی از اقشار اجتماعی تاریخ سده اخیر ایران یعنی بورژوازی کمپرادور یا همان طبقه سرمایه‌دار وابسته، با تمرکز بر عملکرد یکی از خاندان‌های متنفّذ دوره پهلوی و منتسب به این قشر به نام رشیدیان بپردازد و به این سوال پاسخ دهد که: آیا رشیدیان‌ها را می‌توان به‌عنوان یک نمونه از اقشارمتنفذ بورژوازی کمپرادور یا به عبارتی سرمایه‌داری وابسته در ایران معاصر دانست؟ براین مبنا، با کاربست روش پژوهش تاریخی متکی بر منابع کتابخانه‌ای بر اساس گردآوری داده‌ها از منابع و اسناد تاریخی اعم از منتشرشده و انتشار نیافته، و شیوه پژوهش تحلیلی با تأکید بر واکاوی ویژگی‌های قشر بورژوازی کمپرادور و تطابق آن با خصایص خانواده رشیدیان سعی شده است تا پاسخ دقیقی به پرسش مطروحه یافت شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که خانواده رشیدیان، عمده مشخصات و ویژگی های طبقه بورژوازی کمپرادور یا سرمایه‌داری وابسته در حوزه‌های سیاسی ،فرهنگی و اقتصادی را دارا بوده است. ویژگی‌هایی چون: همکاری و ارتباط تنگاتنگ با دولت خارجی، مقابله با نیروهای ملّی‌گرا ، دارا بودن رویکرد محافظه‌کارانه و ارتجاعی در حوزه سیاست داخلی، وابستگی فرهنگی ،نوکیسگی، لمپن‌مآبی و مشی فکری کاملاً منفعت‌طلبانه، همچنین در حوزه اقتصادی: رانت‌خواری و انحصارطلبی و ایفای نقش موثر در بازار واسطه‌گری، دلّالی و کارچاق‌کنی، همگی حکایت از ماهیت بورژوازی کمپرادور امثال رشیدیان‌ها داشته است.

استناد:سلطانی احمدی ،مجتبی و پورقنبر ،محمدحسن و سلگی، روح الله (۱۴۰۴) ***ارزیابی یک نظریه: بورژوازی کمپرادور در ایران معاصر(با تاکید بر خانواده رشیدیان)***، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام،بهار و تابستان، دوره ۱۹. شماره ۳۶،ص۱۵۶-۱۸۴.

DOI. 10.22111/jhr.2025.50699.3747

© نویسندگان . **سلطانی احمدی ،مجتبی و پورقنبر ،محمدحسن و سلگی، روح الله**
ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام
شاپا چاپی: ۲۳۴۵-۲۰۹۹
شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۲۹۵۳
پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۹، شماره ۳۶ ،بهار و تابستان ۱۴۰۴،ص۱۵۶-۱۸۴

مقدمه

در باب تاریخ اجتماعی ایران، منابع ارزشمندی از سوی برخی محقّقان هم‌چون سعید نفیسی، ویلم فلور، روی پرویز متحده و مهمتر از همه مرتضی راوندی به رشته تحریر درآمده است، که به جنبه‌های گوناگون زندگی جامعه ایران در مقاطع مختلف تاریخی پرداخته‌اند. یکی از ابعاد پژوهش در حوزه اجتماعی، پیرامون نظام قشربندی در جامعه می‌باشد. جدیدترین شکل قشربندی اجتماعی، طبقه اجتماعی محسوب می‌شود، که بطور عمده مرهون تحقیقات کارل مارکس و ماکس وبر، دو متفکّر شاخص قرن نوزدهم است، اندیشمندانی که بدنبال ظهور سرمایه‌داری صنعتی در اروپا طی میانه قرن نوزده و به تبع آن هم پیدایی ساختار اجتماعی جدید در جهان غرب، در پی واکاوی این جنبه از حیات اجتماعی برآمدند. در ایران نیز ساختار قشربندی اجتماعی به ویژه دوره معاصر، بصورت مستقیم یا غیرمستقیم موضوع موردتوجه تعدادی از اندیشمندان در قالب تالیف کتاب و مقالات علمی بوده است که از نمونه‌های برجسته در این حوزه می‌توان به کتاب‌های «طبقه وکار در ایران» از بهداد و نعمانی، «طبقات اجتماعی،دولت و انقلاب ایران» اثر اشرف و بنوعزیزی، «درآمدی بر طبقات اجتماعی در ایران» تالیف جوادی، و همچنین به مقالات«سیاست در ایران:گروه‌ها،طبقات ونوسازی» از آلن بیل، «جایگاه و نقش طبقات اجتماعی در ایران» اثر کشاورز، و«نابرابری‌ها و قشربندی اجتماعی در ایران» از لهسایی‌زاده اشاره نمود. در این راستا، برخی صاحب‌نظران چپ‌گرای ایرانی مانند رواسانی، سوداگر، جزنی و احمد اشرف که در نوشته‌های خود پیرامون مسائل ایرانِ معاصر تجزیه‌وتحلیل نموده‌اند، بعضاً به مقوله ساختار طبقاتی کشور نیز پرداخته، در این میان از قشری با عنوان «بورژوازی کمپرادور» یا همان «سرمایه‌داری وابسته» به مثابه یک لایه از طبقه بورژوا نام بردند. این پژوهشگران که تحت تاثیر مارکسیسم و با تاسّی از نظریه‌پردازان مکتب وابستگی همچون پل باران، پل سوئیزی، آندره گوندر فرانک و سمیر امین، درصدد واکاوی علل عقب‌ماندگی ایران برآمده بودند، برپایی اقشار جدید اجتماعی به ویژه بورژوا کمپرادور در جامعه ایرانی را یکی از اهرم‌های اصلی دول قدرتمند استعمارگر و امپریالیسم در راستای ایجاد سلطه و تداوم نفوذ در ایران، که منجر به انحطاط و عدم پیشرفت کشور شد، قلمداد نمودند. اگرچه این اندیشمندان ایرانی و آن نظریه‌پردازان خارجی که در آثار خود بصورت کلّی به

بورژوازی کمپرادور اشاره کرده، عمدتاً بر روی شاخص‌ترین ویژگی این قشر یعنی وابستگی سیاسی و اقتصادی آنان به یک دولت قدرتمند خارجی تمرکز نمودند، بااین‌حال نسل جدید متفکّران چپ‌گرا که طی دهه‌های اخیر بر محوریت نظریه وابستگی به علل عقب‌ماندگی کشورهای جهان سوّم پرداخته‌اند، بیش از پیش بر روی شناخت بورژوازی کمپرادور متمرکز شده،ممیّزه‌های قشر مزبور را در ابعاد گوناگون سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی واکاوی نمودند. در این مقاله، بدون این‌که قصد داشته باشیم همه ریشه‌های توسعه‌نیافتگی کشور را به جهان سرمایه‌داری غرب به ویژه انگلستان فرو بکاهیم، و با قبول این‌که پیوند قشر بورژوا کمپرادور ایرانی طی صد سال اخیر فقط محدود به انگلیس نبود، بلکه طی مقاطع زمانی مختلف، به دول قدرتمند دیگر به ویژه آمریکا، روسیه و چین نیز وابستگی داشته و دارد، درصدد هستیم با اتخاذ مشی جامعه‌شناسانه مبتنی بر ساختار طبقاتی جامعه ایرانی به ویژه با تاکید بر استخراج داده‌ها و مستندات از منابع تاریخی پیرامون یکی از خانواده‌های متنفّذ و فرادست ایرانی طی نیمه اول قرن ۱۴ش یعنی رشیدیان(حبیب‌اله و فرزندانش) و مقایسه خصایص آن با ویژگی‌های بورژوازی کمپرادور، وجود یا عدم وجود بورژوا کمپرادور در ایران را در معرض ارزیابی قرار دهیم. پژوهشی از این نوع و در قالب این الگواره، شاید این امکان را بما بدهد که فهم دقیق‌تری از خاستگاه و ماهیّت این قشر پیدا کرده، در نتیجه هم بهتر بتوانیم یکی از علل عدم توسعه و عقب‌ماندگی ایران را تجزیه و تحلیل نماییم. با این اوصاف، سوالی که مقاله بر محوریت آن به رشته تحریر درآمده است، چنین می‌باشد:

آیا خانواده رشیدیان را می‌توان به مثابه نمونه‌ای از وجود قشر بورژوازی کمپرادور در ایرانِ معاصر قلمداد نمود؟

به منظور پاسخ به سوال مزبور، ما از یک‌سو، با شیوه کتابخانه‌ای گردآوری داده‌ها یعنی کاوش در منابع تاریخی درجه یک اعم از اسناد، مطبوعات و خاطرات که داده‌های کم‌یاب و معتبری را در این راستا در اختیار نویسندگان قرار می‌دهند و از سوی دیگر، با رویکردی جامعه‌شناسانه بر مبنای تحلیل و واکاوی ویژگی‌های قشر بورژوازی کمپرادور و تطابق آن با ماهیّت رشیدیان، حضور بورژوا کمپرادور، در جامعه ایران را، بطورت موردی و محدود، مورد آزمون قرار می‌دهیم. پیرامون موضوع این تحقیق بطور خاص یعنی بورژوازی کمپرادور و خانواده رشیدیان مقاله‌ای تاکنون نوشته نشده است، امّا بطور عام در باب آزمون نظریه‌ای جامعه‌شناسی در چارچوب تاریخ ایران از مقالات«ارزیابی جامعه‌شناختی نظریه استبداد ایرانی در تحلیل توسعه تاریخی ایران» تالیف موسی عنبری، «بررسی انتقادی جامعه‌شناسی تاریخی سلطه‌پذیری ایرانیان» از ساجدی و دیگران، «ارزیابی و نقد پارادایم

نئومارکسیتی توسعه با تاکید بر جامعه‌شناسی تاریخی توسعه در ایران» نوشته فریبا صنعتی می‌توان نام برد.

چارچوب نظری

منشاء پیدایی مفهوم بورژوازی کمپرادور(comprador bourgeoisie)را باید در فضای استعماری جهان، و رابطه میان کشور مستعمره و استعمارگر طی میانه قرن ۱۹م جستجو نمود. دامنه کاربرد این اصطلاح بتدریج گسترش یافت تا آنجا که جهان سرمایه‌داری و فضای دوقطبی آن یعنی جوامع پیرامون، عقب‌مانده و استثمارشونده از یکسو و کشورهای مرکزی، پیشرفته و استثمارکننده در سویی دیگر، که حلقه محوری آن نیز وابستگی پیرامون به مرکز بود را دربر گرفت. در این چارچوب، بورژوازی کمپرادور، در ابتدا برای بخشی از بازرگانان جوامع مستعمره که به عنوان نماینده و کارگزار کمپانی‌های غربی، زمینه فروش کالاهای اروپایی در کشور خود را هموار می‌کردند اطلاق گردید، اما در ادامه، طی قرن ۲۰م نه فقط تجّار بلکه برخی اقشار فرادست جامعه که به عنوان سرمایه‌داران وابسته شناخته می‌شدند را شامل شد، همان افرادی که جایگاه‌های مهم قدرت و نفوذ را در ساختار سیاسی، اقتصادی و اداری اشغال کرده، و از این موقعیّت در راستای بهبود منافع دول ثروتمند بیگانه و به ضرر مصالح ملّی بهره بردند، ضمن این‌که خود نیز از این فرصت به منظور کسب سرمایه اقتصادی و نفوذ سیاسی استفاده نمودند. (Kasaba,1988, ؛baran,1962,pp230-231؛ pp217-219؛Mgbeoji 2014,pp314؛ hao,1970,17-19؛ heartfield,2005,199). بورژواکمپرادورها از زوایای مختلف قابل‌تبیین می‌باشند، که در این پژوهش قصد داریم بر ابعاد سیاسی، اقتصادی و فرهنگی‌شان متمرکز شویم.

از بُعد سیاسی، خصایص بورژوازی کمپرادور را می‌توان در دو شاخص بارز وابستگی خارجی و محافظه‌کاری تفکیک نمود. پیرامون وابستگی خارجی باید عنوان نمود که قشر بورژواکمپرادور، شامل عناصری است که توسط سلطه استعماری معرفی شده، ریشه در سرمایه خارجی داشته و به خاطر همکاری و هم‌سویی با دول بیگانه، به موقعیت برجسته در ساختار سیاسی و اجتماعی کشور خود دست پیدا می‌کنند، نه تنها تمایلی به استقلال سیاسی کشور ندارند، بلکه منافع خود را در وابستگی کشور می‌بینند(Saul and Bond ,2014:p7؛ Ashcroft, 2007: p55).این قشر حتّی در دوران پسااستعمار و رهایی کشور از یوغ سلطه مستقیم بیگانه نیز در ازای تضمین حفظ قدرت خود از سوی نیروهای خارجی، هم‌چنان با دول بیگانه در قالب استعمار نو همکاری می‌کنند(Mosala,2021: 44 Dunn,1978: 4؛ Turok,1987: 53؛Woddis,1967:32,56) ضمن‌این‌که همواره تقابل با نیروهای ملی‌گرا، تضعیف جریان ناسیونالیست و درهم شکستن قدرت

آنان از طُرُق مختلف را در دستور کار قرار می‌دهند(mosala,2021: 49). محافظه‌کاری،دیگر ممیزه بورژوازی کمپرادور در عرصه سیاسی است، چراکه به خاطر موقعیت اقتصادی و جایگاه اجتماعی خود در قالب طبقه فرادست، ذی‌نفوذ و حاکمه، نه تنها از هرگونه تحوّل و تغییر در ساختار سیاسی کشور گریزان هستند، بلکه حتی شدیداً در مقابل دگرگونی ایستادگی می‌کنند زیرا حفظ نظم موجود و تداوم ثبات، ضامن تامین منافع اقتصادی و اجتماعی آنان است(swainson,1978: 359؛ mosala,2021: 45-46). یکی از نشانه‌های این خط‌مشی محافظه‌کارانه بورژواکمپرادورها، همسویی با رژیم‌های اقتدارگرا و خودکامه هست، به ویژه اگر این نوع حکومت‌ها، در مسیر توسعه وابسته قرار داشته باشند(Jessop, 1985, p249؛ Frank, 1972:59). علامت دیگر این نوع مشی، حمایت از احزاب و رجال راست‌گرا و حتّی واپس‌گرای سیاسی می‌باشد(Mitrović, 2010, p7؛ Lopes et al., 2017:42)، ضمن این‌که بالطبع با احزاب و گروه‌های سیاسی تحوّل‌خواه اعم از انقلابی و اصلاح‌طلب مخالف هستند(hao,1970,17-19؛ baran,1976,pp230؛ vitalis,1990: 43)

در عرصه فرهنگی، برجسته‌ترین ممیّزه بورژواکمپرادورها، دلبستگی آنان به فرهنگ بیگانه می‌باشد، تا آنجا که عدم‌توجّه به هویّت ملّی و فقدان تمایل برای مبارزه در راستای استقلال فرهنگی، از خصوصیات آنان می‌باشد(Ashcroft et al, 2001: p 55؛ Fanon,2004:ppP14,218؛ Poulantzas ,1975: p71). این لایه از سرمایه‌داری، نه تنها درصدد زدودن آثار فرهنگ استعمار از وطن خود نیستند، بلکه به عنوان عوامل تاثیرگذار در تغییر اجتماعی، حتّی توسعه‌نیافتگی و فرهنگ وابستگی را نیز در جامعه ترویج می‌کنند(Mitrović, 2010: p7؛ kofi,1972: 100-102). این قشر با نظر به ارتباط تنگاتنگ و حتّی وابستگی مالی به ابرقدرت خارجی، از فرهنگ بومی و ملّی فاصله گرفته، کاملاً متاثّر از فرهنگ بیگانه بوده، و نه تنها درصدد همسویی خود با الگوهای فرهنگی و سبک زندگی کشور مرجع هستند بلکه یکی از ابزارهای نفوذ فرهنگ بیگانه در جامعه خود تلقّی می‌شوند(Chua, 2020:p3 ؛ Nwauwa,2020, pp2-4). دومین خصلت در این حوزه، شخصی‌نگری و و منفعت‌طلبی است، چنان‌که خودمحوری و سودجوئی در اعضای این قشر به عنوان لایه‌های فوقانی طبقه بورژوازی و سرمایه‌داران وابسته، بسیار پُررنگ بوده، کُنش‌های خود را حول محور نفع شخصی تنظیم می‌کنند. در این راستا، مصالح ملّی برای آنان در مقایسه با منافع شخصی، فاقد ارزش تلقّی گردیده، که این از نظر اجتماعی نیز صبغه غیرمسئولانه به تصمیمات و رفتار آنان می‌دهد(Mitrović, 2010: p5؛ Mgbeoji 2014:p315) پیروی کورکورانه و نسنجیده به هر قیمتی از منافع فردی موجب

می‌شود تا آنها حتّی در مواقع مقتضی این آمادگی را داشته باشند که در راستای افزایش ثروت اقتصادی خود، به زیان هم‌وطنان اقدام نمایند(Mitrović, 2010: p6). ویژگی سوّم به نوکیسگی و عشرت‌طلبی این قشر ارتباط دارد. بخش عمده‌ای از بورژواکمپرادورها که به لطف ساختار اقتصادی معیوب کشورشان و فقدان تنظیمات اجتماعی برای بازتوزیع ثروت، تحرّک طبقاتی صعودی را از طریق رانت‌خواری و دلّالی تجربه می‌کنند(Ashcroft et al, 2001, p Poulantzas ,1975, p155؛55)، از یک‌سو، خود را به طبقه اجتماعی مبدا متعلق ندانسته و از سوی دیگر نیز با جایگاهی که به‌تازگی کسب نمودند، آشنایی ندارند، ازین‌رو، به عنوان اشخاص تازه‌به دوران رسیده با هدف غلبه بر احساس حقارت خود در مقابل افراد طبقه جدید، مجبور به تظاهر و خودنمایی هستند، که ساده‌ترین ابزار در این مسیر هم تجمّل‌طلبی، عیّاشی و مصرف‌گرایی است(Mitrović, 2010: p5؛ Chua, 2020:p12). چهارمین خصیصه، کم‌مایگی در افکار و جاهل‌مآبی در کردار است، که اگرچه نه در همه بورژواکمپرادورها، بلکه در بخش قابل‌توجّهی از آنان وجود دارد و می‌توان از آن به عنوان لمپنیسم نیز نام برد. جدای از این‌که این لایه از طبقه سرمایه‌دار، حامیان خود را از میان اشخاص سودجوی حاضر در طبقات پایین و حاشیه‌ای جامعه جذب می‌کند(Mitrovic,2010: 6) خود نیز عمدتاً در ذهنیت و کُنش لمپن‌مآب هستند(Mitrović,2010:p6) تا آنجا که حتّی برخی اندیشمندان، بورژوازی کمپرادور را بنوعی همسان با لمپن بورژوازی دانسته و به ماهیّت عمدتاً مشابه آنها اشاره کرده‌اند(Frank,1970: pp19-24).

در عرصه اقتصادی، رانت‌خواری مهمترین شاخصه این لایه از طبقه سرمایه‌داری بشمار می‌رود، چرا که آنان به پشتوانه دولت خارجی و البتّه با حمایت حاکمیّت اقتدارگرای داخلی، که خود وابستگی شدیدی به یک یا برخی از ابرقدرت‌های خارجی دارند، بدون ملاک قرارگرفتن کارآمدی و رقابت آزاد با دیگران، در راستای کسب درآمد مالی، به امتیازات و انحصارات اقتصادی نائل شده و با زدوبند و سوءاستفاده از مراودات خود با منابع قدرت، ثروت‌اندوزی را در دستور کار قرار می-دهند(mosala,2021: 45–48؛Mitrovic, 2010: 6؛ vitalis, 1990: 292-293) علاوه بر این، ماهیّت وابسته بورژوازی کمپرادور تا حدّ زیادی ناشی از نقش پُررنگ آنان در مقوله واسطه‌گری، کارچاق‌کنی و البتّه واردات کالاهای خارجی، البتّه تحت پوشش فعّالیت در حوزه دادوستد و به نام تجارت خارجی است که همین امر موجب فشار بر چرخه تولید داخلی، ممانعت از توسعه اقتصادی و آسیب به اقتصاد کشور می‌گردد(lopes,2017: 42؛Mitrovic, 2010: 7؛ vitalis, 1990: 293-294؛ baran, 1976: 62).

نگاهی گذرا به خانواده رشیدیان

حبیب‌اله رشیدیان مقارن آغاز قرن۱۴ش به عنوان پیشکار و مباشر سفارت انگلیس فعالیت می‌کرد، تا آنجا که حتّی مطابق برخی منابع که در صحّت و سقم آن نمی‌توان اظهارنظر قطعی نمود، در فرآیند روی کارآمدن پهلوی اوّل ایفای نقش کرد. مدّتی پس از آغاز سلطنت رضاشاه، به دستور او روانه زندان گردید و بیش از یک دهه یعنی تا پایان فرمانروایی رضاشاه در زندان بسر برد. در ابتدای دهه بیست به همراه فرزندانش یعنی سیف‌اله، قدرت‌اله و اسداله، تکاپوهای خود را در عرصه سیاست ایران همسو با خط‌مشی انگلستان و در تعامل بسیار نزدیک با انگلیسی‌ها از سر گرفت، ضمن این‌که با حمایت همین کشور، کسب‌وکار اقتصادی خود را از طریق رانت‌جویی و انحصارطلبی رونق فراوانی بخشید. این روند تا آغاز دهه سی ادامه یافت، تا آنکه با روی کارآمدن دولت محمدمصدّق، و تضعیف نفوذ انگلیس در ساختار سیاسی و اقتصادی ایران، فترتی در فعالیت-های اقتصادی پُرسود آنان اتفاق افتاد، با این‌حال، در دو سال نخست‌وزیری این نخست‌وزیر ملّی-گرای دموکراسی‌خواه، تمرکز عمده رشیدیان‌ها بر روی مبارزه سیاسی با مصدّق از طریق دسیسه و کارشکنی قرار داشت، تا آن‌که در نهایت، در سقوط دولت مصدّق نقش اثرگذاری ایفا نمودند. بعد از کودتای مرداد۱۳۳۲ش تا نزدیک به یک دهه بعد، برادران رشیدیان از یک‌طرف، هم در حوزه سیاسی بصورت غیرمستقیم و در پشت پرده تحرّکاتی نسبتاً مهم نشان دادند و هم در حوزه مالی به زدوبند، دلّالی و رانت‌خواری مبادرت ورزیده، بیش از پیش بر سرمایه اقتصادی خود افزودند. از اواسط دهه چهل شمسی به بعد یعنی تقریباً پانزده سال پایانی حکومت پهلوی، تمرکز آنان بصورت کامل بر روی مسائل اقتصادی و انباشت ثروت مالی با سازوکارهای عمدتاً غیرقانونی قرار گرفت، تا جایی‌که رشیدیان‌ها مقارن پایان رژیم پهلوی به عنوان یکی از ثروتمندترین خاندان‌های حاکمه ایرانی شناخته می‌شدند(بنگرید: رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: جلدهای۱-۲-۳؛ موسسه پژوهش، ۱۳۶۸: ۱۰۷/۳-۱۰۵؛ خامه‌ای، ۱۳۷۲: ۱۸۶؛ آرامش، ۱۳۷۱: ۲۴/۲؛ سررشته، ۱۳۶۷: ۱۷؛ طلوعی، ۱۳۷۲: ۸۸۶/۲؛ شهبازی، ۱۳۷۰: ۳۴۰/۲)

رشیدیان‌ها به عنوان بورژواکمپرادور ایرانی

نویسندگان این سطور در راستای واکاوی جامع و دقیق قشر بورژوازی کمپرادور و تطبیق آن با ویژگی‌های خانواده رشیدیان، به بررسی این موضوع در قالب سه حوزه کلّی و مجزّای سیاسی، فرهنگی و اقتصادی خواهند پرداخت.

الف:سیاسی

۱.وابستگی خارجی

قشر بورژواکمپرادور، که نه فقط گرایشی به استقلال سیاسی کشور نداشته، بلکه منافع خود را در وابستگی کشور به ابرقدرت‌های خارجی می‌بینند، طی دوران پسااستعمار نیز در ازای تضمین حفظ جایگاه خود از سوی نیروهای خارجی، همچنان با دول بیگانه در قالب استعمار نو همکاری می‌کنند که یکی از نشانه‌های آن، می‌تواند تقابل با نیروهای ملی‌گرا، تضعیف جریان ناسیونالیست و درهم شکستن قدرت آنان از طُرُق مختلف و دیگری نیز پیوند و ارتباط تنگاتنگ با یکی از ابرقدرت‌های خارجی باشد. داده‌های متعدّد تاریخی در راستای همسویی این ویژگی با خصایص خانواده رشیدیان وجود دارد، از یک‌سو، کینه‌توزی و عناد نسبت به دولت مصدّق و توسّل به انواع و اقسام اقدامات در راستای فروپاشی این دولت استقلال‌طلب(بنگرید:وودهاوس،۱۳۶۴: ۲۴–۴۸؛ روزولت، ۱۳۹۴: ۱۳۳–۲۰۶؛زهتاب‌فرد، ۱۳۲۴: ۳۲۲؛ مهرجو، ۱۳۹۰: ۱۳۵؛ لپینگ،۱۳۶۵: ۵۲؛ موزلی، ۱۳۶۸: ۲۱۹؛گازیوروسکی، ۱۳۸۴: ۶۴–۶۳؛ شاکری،۱۳۵۲: ۱۰۳/۲؛ عظیمی، ۱۳۹۴: ۱۷۶؛ الموتی، ۱۳۶۹، ج۳۷۰/۶و۴۲۸؛همان، ج۴۱/۷و۸۲؛ مصطفی علم، ۱۳۷۱: ۴۵۶–۴۵۸؛ نجاتی، ۱۳۷۷، ۳۴۷/۱؛ اکبری،۱۳۹۳: ۲۲–۲۴) تا رویکرد منفی نسبت به دیگر رجال برجسته ناسیونالیست حتّی سال‌ها بعد از سقوط دولت ملّی در ۱۳۳۲ش (رشیدیان-ها،۱۳۸۹ :۳۶۶/۱؛ همان: ۴۱۱/۱؛ همان: ۱/ ۴۳۲؛ همان: ۲/ ۳۲۵؛ گازیوروسکی،۱۳۷۱ :۳۰۵و۳۶۷؛ روشنفکر،۱۴۰۲: ۱۳۴–۱۳۷) و در سویی دیگر، وابستگی کامل، تعامل نزدیک و پیوند ناگسستنی حبیب رشیدیان و پسرانش با سفارت و ماموران انگلیسی در ایران طی مقاطع زمانی مختلف به ویژه دو دهه بیست و سی شمسی بصورت پیدا وپنهان(بنگرید:وودهاوس، ۱۳۶۴: ۲۲–۵۶؛ روزولت، ۱۳۹۴: ۱۳۳–۲۰۶؛ رشیدیانها، ۱۳۸۹: ۱۳۳/۱و۳۸۳و۳۹۹؛درخشانی،۱۹۹۴: ۲۸؛ فرمانفرماییان، ۱۳۷۷: ۱۸۴؛ شفیعی، ۱۳۴۰: ۵۵/۱؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: ۱۶/۱و۱۰۷؛ عمیدی، ۱۳۸۴:ج۲۰۷/۲؛ دوبلگ،۱۳۹۳: ۳۶۰؛ سعیدی، ۱۳۸۲: ۳۹؛ اسدپور،۱۴۰۰: ۴۲–۴۷) تا اقامت نسل سوّم این خانواده در انگلستان (مّتما: ۸۳ الی۳–۲۳–۱۴۶ر) همگی می‌تواند دالٌ بر این مدّعا می‌باشد، تا آنجا که مطابق روایت یکی از رجال دوره پهلوی: وقتی رابطه سیاسی دوباره با انگلیس برقرار شد زمان زاهدی و قرار شد که دو کشور با هم بر پایه جدید کار بکنند و دنیس رایت به ایران آمده بود، او و انتظام مذاکره خیلی صریحی را در ایران شروع کردند. یکی از ایرادهایی که ایرانی‌ها به انگلیسی‌ها می‌گرفتند این بود که شما در مقام‌های مختلف و جاهای مختلف جاسوس‌هایی دارید و می‌بایست قول بدهید که از این به بعد در کارهای داخلی ایران مداخله نکنید و به جاسوس‌بازی خاتمه دهید، آنها هم قبول کردند و برای نشان‌دادن حُسن‌نیّت خود حاضرشده بودند که لیست نزدیک به پانصد نفر را در اختیار دولت ایران بگذارند و انتظام به

من گفت که ما این لیست پانصد نفری را داشتیم و در این فهرست سرآمدشان برادران رشیدیان بودند(عالیخانی، ۱۹۸۵:نوار۵)

۲.محافظه‌کاری

بورژوازی کمپرادور به عنوان بخشی از طبقه سرمایه‌دار و متنفّذ جامعه، نه تنها از هرگونه تحوّل و تغییر در ساختار سیاسی کشور گریزان هست، بلکه حتی شدیداً در مقابل دگرگونی ایستادگی می‌کند چراکه حفظ نظم موجود و تداوم ثبات، ضامن تامین منافع اقتصادی و اجتماعی آنان است. یکی از نشانه‌های این خط‌مشی حمایت از احزاب راست‌گرا و حتّی گروه‌های سیاسی واپس‌گرا می‌باشد، طیفی که هرگونه تغییر در ساختار قدرت را برنتابیده، به هیچ وجه ضرورت تغییر در بنیادهای سیاسی را احساس نمی‌کند که در این مولّفه نیز مستندات تاریخی دالٌ بر همسویی و مهمتر از آن، همکاری حبیب رشیدیان و فرزندانش با رجال راست‌گرایی مانند سیدضیاء طباطبائی می‌باشد (نورالدین‌کیا، ۱۳۷۷، ۱۱۰-۱۰۹؛ فرمانفرماییان، ۱۳۷۳: ۲۱۸-۲۱۷؛ میهن‌پرستان،۱۳۲۳: ۱۹۵/ ۱؛همان،ش۱/۱۹۳؛ سیف‌پور،۱۳۷۹: ۳۰۸؛ خواندنی‌ها، ۱۳۲۷:ش۸۸/ ۲). شاخص دیگر محافظه‌کاری این لایه از طبقه سرمایه‌داری این است که در برابر تغییر و دگرگونی ولو به صورت جزئی با هدف اصلاحات در ساختار سیاسی موضع‌گیری نموده، با گروه‌ها و احزابی که خواستار تغییر در وضعیت موجود هستند مقابله و مبارزه می‌نماید، که در این زمینه نیز تحرّکات مستمر و مجدّانه خانواده رشیدیان علیه چپ‌گرایان رادیکال یعنی حزب توده، چپ میانه یعنی سوسیالیست-های پیرو خلیل ملکی و حتّی اصلاح‌طلبانی مانند علی امینی همگی حکایت از این موضوع دارد (بنگرید: ساکما: ۳۱۰/۳۹۹۷۲؛ لنکرانی،۱۹۸۵: نوار ۲؛ لاهیجی، ۱۹۸۴: نوار۵؛ باهری، ۱۹۸۲:نوار۱؛ قشقایی، ۱۳۹۳: ۴۶۰؛ گذشته چراغ راه،۱۳۶۱: ۴۳۱؛ خاطرات وحید، ۱۳۵۲:ش۹/۲۳؛ خواندنی‌ها، ۱۳۲۵:ش۳/۲۰۹؛ کاتوزیان و پیشداد، ۱۳۷۰: ۶۹؛ کاتوزیان و پیشداد،۱۳۸۱: ۳۵۶؛ گازیوروسکی، ۱۳۷۱: ۳۰۵). شاخص سوّم، همسویی با حاکمان مستبد و دیکتاتورمآب هست، به ویژه اگر این نوع حکومت‌ها دارای ماهیّت وابسته به قدرت‌های خارجی باشند. آن طور که شواهد و مدارک حکایت دارد رشیدیان‌ها شباهت بسیار زیادی با این ویژگی بورژواکمپرادور داشته، چنان‌که با هرگونه اقدام در راستای انتقاد و مخالفت جامعه با هسته اصلی قدرت یعنی شاه واکنش نشان داده و سعی می‌کردند تا نوک پیکان انتقادات جامعه را از راس یعنی پهلوی دوم به دامنه هِرَم قدرت و سطوح پایین‌تر ساختار سیاسی یعنی رجال دیگر حکومت منحرف سازند(بنگرید: رشیدیان‌ها،۱۳۸۹: ۱/ ۱۳۰، ۳۲۵و۳۶۴ ؛ همان: ۲/ ۱۰؛ همان: ۳/ ۲و۱۱)، همچنان‌که در یکی از اظهاراتش در حضور جمعی از توده‌های مردم:

در این کشور کارگران کلیه نارضایتی‌ها را از ناحیه اعلیحضرت همایون شاهنشاه می‌دانند در صورتی که از این بابت قصوری متوجه ذات مبارک شاهانه نمی‌باشد و مقام شامخ سلطنت به وضع رقّت‌بار مردم توجه کامل دارند و از این حیث بی‌نهایت ناراحت می‌باشند و کلیه تقصیرها متوجه رجال کشور است(رشیدیان‌ها،۱۳۸۹: ۱/ ۵۴)

ب:فرهنگی

۱.تمایل شدید به فرهنگ بیگانه

دلبستگی بورژواکمپرادور به فرهنگ بیگانه، شاخص‌ترین ویژگی آنان در حوزه فرهنگی می‌باشد، تا آنجا که جدای از عدم‌توجّه به هویّت ملّی و فقدان تمایل برای مبارزه در راستای استقلال فرهنگی، خود به عنوان یکی از ابزارهای نفوذ فرهنگ بیگانه در جامعه تلقّی می‌شوند. این گزاره برای رشیدیان‌ها کاملا صِدق می‌کند، چراکه در کنار حضور مداوم در کشور انگلیس توسط برادران رشیدیان یعنی قدرت‌اله، سیف‌اله و اسداله رشیدیان(لپینگ، ۱۳۶۵: ۵۳؛رشیدیان‌ها،۱۳۸۹،ج۳: ۳۴۶)، و مهمتر از آن نیز اقامت دائم فرزندان آنان یعنی نسل سوّم خانواده رشیدیان در انگلستان و تحصیل در مدارس آنجا و عضویت در سازمان‌های مدنی آن کشور(مُتما، شماره راهنما:۷و۸-۲۳-۱۴۶ر) را که می‌توان ازنمونه‌های تعلّق خاطر این خانواده به نگرش‌ها، عادات و سبک زندگی غربی عنوان کرد، باید از اقدامات آنان در حوزه فیلم‌سازی که عمدتاً متاثّر از فرهنگ غربی بود(مُتما، شماره راهنما: ۴۴-۲۳-۱۴۶ر؛ اجلالی، ۱۴۰۰: ۹۸؛ جاودانی، ۱۳۸۱: ۸۱؛ مهرابی، ۱۳۶۸: ۵۱) نیز یاد نمود، بعلاوه آن‌که، اعضای این خانواده از هر چیزی که مرتبط با انگلستان بود بطور نامحدود ستایش می‌کردند، تا آنجا که در یکی از این موارد، اسداله هنگامی‌که از خاطرات مسافرت به هند در معیت محمدرضاشاه سخن به میان آورد، چنین اظهار نمود:

اعلیحضرت همایونی بین دانشجویان ناهار میل فرمودند...آداب غذاخوردن و معاشرت آنها به قدری جذّاب بود که مرتباً بر تعجب ترقی هندوستان برای اعلیحضرت می‌افزود...انگلیسی‌ها بهترین بناها و بهترین تمدن را برای هندی‌ها گذاشته‌اند.کشور ما شاید سیصد سال دیگر به ترقی امروز ملت هند برسد(رشیدیان‌ها،۱۳۸۹،ج۱: ۱۶)

۲.شخصی‌نگری

دومین خصیصه این لایه از سرمایه‌داری که بی‌ارتباط با ماهیّت اقتصادی کاسب‌کارانه و سودجویانه آنان نمی‌باشد، منفعت‌طلبی است، چنان‌که خودمحوری و سودجوئی در آنان بسیار پُررنگ بوده، کُنش‌های خود را حول محور نفع شخصی تنظیم می‌کنند. ازین‌رو، مصالح ملّی برای آنان در مقایسه با منافع شخصی، فاقد ارزش تلقّی شده، صبغه غیرمسئولانه در تصمیمات و رفتار خود در حوزه

اجتماعی نشان می‌دهند. علی ای‌ّحال، صبغه خانواده رشیدیان در این حوزه نیز پُررنگ بود، تا آنجا که احتکار و گرانفروشی طی دوره جنگ دوم جهانی که اکثریت مردم کشور با معضلات عدیده اقتصادی و معیشتی دست وپنجه نرم می‌کردند(مشروح مذاکرات، دوره۱۴: نشست۱۶؛سعیدی،۱۳۸۲: ۵۴و۱۶۵و۵۵۱؛ درخشانی،۱۳۸۶: ۲۷؛سیف پور،۱۳۷۹: ۳۰۸؛ صاحبکاران و مرادی،۱۳۹۷: ۱۳۵–۱۳۹)، نمونه مبرهن در این زمینه است، خصلتی که اگرچه آنان را به یکی از اقشار بسیار ثروتمند و متموّل جامعه تبدیل کرد، اما در عین حال، سبب بدبینی جامعه به آنان و در نتیجه، فقدان سرمایه اجتماعی گردید(بنگرید: مُتما، شماره راهنما: ۳۱– ۲۰۱۷–۴۵۱۳ش؛ مرادی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۳۷؛ حزب ملیون، ۱۳۸۸: ۱۳۵؛ رشیدیان‌ها، ج۲: ۳۳۲)، چنان‌که برای نمونه مطابق اظهار یکی از رجال حکومت پهلوی پیرامون لیست حزب ملیّون در انتخابات فرمایشی و غیررقابتی مجلس در سال ۱۳۳۹ش:

"...متاسفانه نام دو نماینده کارگران را حذف و به جای آنها نام فرود و رشیدیان را گنجانده بودند. در شبی که آخرین لیست در روزنامه‌های تهران منتشر شد من تا صبح نتوانستم بخوابم و در فکر این بودم که دیگر با چه روئی به وزارتخانه بروم و چه جوابی به همکارانم بدهم. به‌خصوص این که این دو نفر که در لیست کاندیداهای حزب قرار داده شده بودند از منفی‌ترین درجه محبوبیت در بین کارگران برخوردار بودند."(انصاری، ۱۳۹۱: ۱۶۹)

۳.نوکیسگی

ویژگی سوّم این سرمایه‌داران وابسته، نوکیسگی و عشرت‌طلبی آنان است، چنان‌که به عنوان اشخاص تازه‌به دوران رسیده، سبک زندگی توام با تظاهر و خودنمایی را اتخاذ نموده، که رویّه تجمّل‌طلبی و مصرف‌گرایی را در این چارچوب می‌توان تحلیل نمود. سفرهای تفریحی مکرّر به خارج از کشور به ویژه انگلستان و اقامت در نایتس بریدج(Knightsbridge) واقع در منطقه مرفّه‌نشین و لوکس لندن(مُتما، شماره راهنما:۶تا۷۵–۲۳–۱۴۶ر؛ لپینگ،۱۳۶۵: ۵۲)، بعلاوه حضور در مجالس عیش وعشرت طبقه حاکمه با نقش محوری دربار سلطنت پهلوی(دلدم، ۱۳۸۰: ج۱/۴۶۷؛ بنگرید:شهبازی،۱۳۷۷:ج۱/۲۵۶؛ اتفاقات تاریخی، ۱۳۸۶: ۷۰) همگی می‌تواند پرده از سبک زندگی لاکچری افراد این خانواده بردارد، ضمن آن‌که این ویژگی نوکیسگی رشیدیان‌ها حتّی طی دهه بیست شمسی که اوضاع عمومی کشور بسیار نابسامان و رقّت‌انگیز بود هم قابل‌مشاهد بود (بنگرید:فرمانفرماییان،۱۳۷۳: ۲۱۸؛ نورالدین کیا، ۱۳۷۷: ۱۰۹) چنان‌که در یکی از این موارد:

"آن روز صبح دو برادر به نام‌های نصرالله(منظورش سیف‌اله است) و اسداله رشیدیان که با حال-وهوای تازه به دوران رسیده های زمان جنگ، ساعت مچی طلا بسته، به موهای‌شان روغن زده و

لباس مخمل به تن کرده بودند و مانند یک جفت طاووس نر می‌خرامیدند، جلو درب خانه ما از یک جفت کرایسلر سلطنتی که در آن زمان هر کدام ۶۰ هزار دلار می‌ارزید، پیاده شدند."(فرمانفرماییان، ۱۳۷۷: ۱۸۴)

۴.لمپن‌مآبی

خصیصه‌ای که اگرچه نه در همه بورژواکمپرادورها، بلکه در بخش قابل‌توجّهی از آنان می‌تواند قابل‌مشاهده باشد، لمپنیسم است. عمدتاً این لایه از طبقه سرمایه‌دار، نه تنها مخاطبان خود را از میان اشخاص سودجوی حاضر در لایه‌های زیرین طبقه کارگر و به ویژه اقشار لمپن جامعه جذب می‌کند، بلکه خود نیز عمدتاً سبک گفتاری و رفتاری لمپن‌مآبانه‌ای بروز می‌دهند. شواهد و مستندات فراوانی مبنی بر تشابه رشیدیان‌ها با عناصر لمپن وجود دارد، آنان که از مواهب فضای جدید سیاسی ایران طی دو دهه بیست و سی یعنی سقوط رضاشاه، جنگ دوم جهانی و سال‌های بعد از کودتای مرداد۱۳۳۲ش استفاده حداکثری را برای جابجایی طبقاتی نمودند، اگرچه تلاش زیادی کردند از خاستگاه اجتماعی اوّلیّه فاصله گرفته و چهره‌ای جدید از خود نشان دهند، با این‌حال، همچنان رگه‌های قدرتمندی از لمپنیسم را در وجود خود داشتند چنان از یک‌سو، کج‌فهمی، سطحی‌نگری، قلدری و زورگویی از ویژگی‌های اعضای این خانواده به ویژه اسداله بود(بنگرید:رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹: ۳۱/۱؛ همان: ۴۰/۱؛ همان، ۴۴۱/۱؛ همان: ۲/ ۳۲۴؛ همان:۳/ ۳۴۰)، و از سوی دیگر هم طرز گفتار و نحوه کردار آنان مبتنی بر دروغ‌گویی، تملّق و رفتارهای خارج از نزاکت‌شان(بنگرید:رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹:۲۷۲/۱؛ همان:۱۵۴/۳؛ همان: ۴۰۱/۳؛، همان: ۴۲۱/۳؛ انصاری،۱۳۹۱: ۱۷۰) دالّ بر این مدّعا بود، ضمن این‌که تعامل و ارتباط بسیار نزدیک با بخش‌هایی از قشر لمپن به ویژه کارگران غیرماهر، گُنده‌لات‌ها و بزن بهادرهای تهران در مواقع زمانی گوناگون (مُتما، شماره راهنما:۶۳۹۰۰-۰-۰پ؛ رشیدیان‌ها،۱۳۸۹:ج۸۸/۱؛ همان:۳۵۹/۱؛همان:۷۵/۲؛ همان:۹۵/۲؛ همان:۳۴۲/۲؛ همان:۲۵۲/۲؛همان:۳۱۴/۲؛ همان:۱۸۵/۳؛ سعیدی،۱۳۸۲: ۱۶۱؛ مُتما:۶۳۹۵۳-۰-۰پ؛ همان:۶۳۹۱۹-۰-۰پ؛ همان:۶۳۹۵۲-۰-۰پ؛ بدون شرح،۱۳۸۷: ۱/۱) نشانه‌های واضح در این زمینه می‌باشد، بطوری‌که مطابق روایت یکی از همین گُنده‌لات‌های برجسته تهران در آن دوره زمانی: " برادرای رشیدیانم با همه این جاهل ماهلای میدون و اینا دست داشتن...هر سه چار برادر می‌شناختم...والا اسدالله یه وقتایی درِ خونه شو وا گذاشته بود و یه عده مردم می‌رفتن دیدنش، منم گاهی می‌رفتم و میومدم."(جعفری،۱۳۸۱: ۱۶۶)

ج.اقتصادی

۱.رانت‌خواری و انحصارطلبی

رانت‌خواری یکی از شاخصه‌های برجسته بورژوا کمپرادورها در هر جامعه‌ای بشمار می‌رود، زیرا این لایه از طبقه سرمایه‌دار، از یک‌سو به پشتوانه قدرت خارجی و از سوی دیگر هم با حمایت حاکمیّت اقتدارگرای داخلی که در غیاب پشتوانه مردمی، خود عمدتاً وابسته به دول قدرت‌مند خارجی هستند، به امتیازات و انحصارات اقتصادی نائل گردیده و به ثروت‌اندوزی می‌پردازند. از برجسته‌ترین تحرّکات رشیدیان‌ها در حوزه رانت که با حمایت انگلستان انجام شد، تهیه و تدارک اقلام ضروری به ویژه منسوجات طی سال‌های جنگ دوم جهانی بود، چنان‌که نه تنها نقش پُررنگی در حوزه واردات پارچه از انگلیس به ایران ایفا می‌کرد، بلکه به پشتوانه نفوذ انگلیس در ساختار سیاسی ایران طی آن مقطع زمانی، بخش قابل‌توجّهی از محصولات کارخانجات نساجی داخل ایران را با قیمت دولتی دریافت می‌نمود و در بازار سیاه به نرخ بالا به فروش می‌رساند(بنگرید:مشروح مذاکرات، دوره۱۴: نشست۵۶؛ همان،دوره۱۴: نشست۱۵۵؛ همان، دوره۱۴: نشست۳۵؛ ساکما:۲۹۸/۵۲۸؛ ساکما: ۳۱۰/۷۶۰۵؛ خامه‌ای،۱۳۷۲: ۳۶۴؛ رشیدیان‌ها،۱۳۸۹، ج۳: ۴۱۹). علاوه بر رانت‌خواری ناشی از وابستگی به انگلستان، رشیدیان‌ها به خاطر نفوذ نسبی در پشت‌پرده حکومت و دسترسی آسان و پنهان‌کارانه‌شان به عناصر کلیدی ساختار قدرت(اسداله علم، ۱۳۷۱، ج۲: ۴۶۱؛ رشیدیان‌ها،۱۳۸۹، ج۱: ۳۸۵؛ دلدم، ۱۳۸۰،ج۱: ۴۶۷ و ج۲: ۷۶۲) از رانت حکومتی نیز بهره فراوانی بردند که اجازه تاسیس بانک تعاونی اعتبارات توزیع در سال ۱۳۴۳ش را شاید بتوان از بارزترین، پُرحاشیه‌ترین و شاید هم پُرسودترین رانت‌جویی خانواده رشیدیان از طریق خاندان سلطنت عنوان نمود(بنگرید:رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ۳: ۲۳۰؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ۳: ۳۶۹؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ۳: ۳۸۲-۳۸۳؛ مشروح مذاکرات، دوره۲۱، نشست۱۲۰). اقدامی که گرچه منافع اقتصادی فراوانی برای آنان به همراه داشت، ولی در نهایت، به خاطر سطح بالای ناکارآمدی صاحبان مناصب این بانک و به ویژه فساد سهامداران اصلی‌اش موجب ورشکستگی، سقوط ارزش سهام و در نهایت نیز انتقال مالکیت این بانک خصوصی در میانه دهه پنجاه شمسی گردید، چنان‌که مطابق اظهار رئیس وقت بانک مرکزی:«خلاصه دامنه این فساد و کثافت و گرفتاری ها و سوءاستفاده‌ها خیلی وسیع بود»(محمد یگانه، ۱۹۸۵، نوار۹). نکته قابل‌تامّل در این ماجرا، راهکار اسداله رشیدیان برای برون-رفت از این وضعیت بغرنج بانک اعتبارات بود، تا آنجا که بنابر اظهار معاون وقت رئیس بانک مرکزی:

" رشیدیان یک‌بار به دیدنم آمد، من هم رئیس نظارت بر برنامه‌ها را خواستم تا جواب او را مستند بدهیم، دیدیم این آقا یک آلبوم همراه خودش دارد، آلبوم را باز کرد و عکس خودش و شاه را با

مایو در کنار دریا نشان داد یا عکس‌هایی که در مجالس عمومی با هم گرفته بودند. همه اینها را به من نشان داد تا من تحت تاثیر قرار بگیرم، کارش که تمام شد، گفتم:آقای رشیدیان من خیلی تحت تاثیر این عکس‌ها قرار گرفتم، بنابراین نمی‌توانم تصمیمی بگیرم، شما تشریف ببرید و یک روز دیگر وقت بگیرید بیاید تا با هم صحبت کنیم، به نوعی بیرونش کردم و بعد به منشی خودم گفتم که دیگر او را وقت ندهد"(جلیل شرکا، ۱۳۹۲، شماره۶۶: ۱۶-۱۷)

نمونه‌های برجسته و کلان رانت‌جویی این خانواده فقط محدود به تاسیس بانک نبود، بلکه پروژه ساخت‌وساز در شاهین‌شهر اصفهان با حمایت برخی مهره‌های کلیدی هسته اصلی قدرت، مورد دیگری از این دست بشمار می‌رود(متما :۲۴-۱۰-۱۴۶ر؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج۳: ۴۱۹؛ برومند، ۱۹۸۴، نوار۱ و ۱۹۸۵، نوار۲؛ حقوق مردم، ۱۳۵۲، شماره۳۱: ۷۳؛ همان، ۱۳۵۴،شماره۴۲: ۶۶) و همچنین ماجرای تاسیس شهرک گلسار رشت در آغاز دهه پنجاه شمسی بود که هر دوی آنها نیز سود اقتصادی هنگفتی برای رشیدیان‌ها به همراه داشت(مُتما ۱۱۸-۳۰۳۴-۴۵۱۳ش؛ رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج۳: ۴۱۹)، بطوری‌که مطابق اظهار وزیر وقت دارایی کشور:

" آنچه که از نقطه‌نظر ما مهم بود در وزارت اقتصـــاد و دارایی، این بود که ببینم که این چه نوع معاملاتی ا ست و مالیاتش را کی بای ستی بدهد یا کی ندهد؟ چون وقتی که این کار به ا سم بنیاد پهلوی تمام می شد و منافعی که حا صل می شد، بنیاد پهلوی مالیاتی نمی‌داد به دولت، از پرداخت مالیات معاف بود و بنابراین آقای رشـــیدیان هم این ادعا را می‌کردند که این کار مال بنیاد پهلوی است و من عامل بنیاد پهلوی هستم، ولی در عمل منفعت به جیب ایشان می‌رفت."(محمد یگانه، ۱۹۸۵، نوار۱۵).

۲.دلّالی و واسطه‌گری

یکی از شاخص‌های بورژوازی کمپرادور، تحرّکات‌شان در حوزه اقتصاد زیرزمینی به ویژه مقوله واردات، دلّالی و البتّه کارچاق‌کنی تحت پوشش دادوستد و کسب‌وکار است، فعّالیت‌هایی که نه تنها برای اقتصاد کشور مفید نمی‌باشد، بلکه به علت ماهیّت غیرقانونی و مخفیانه آن، پیامدهای نامساعدی به همراه دارد. ماجرای واردات شکر از شرکت‌های انگلیسی طی اواخر دهه بیست شمسی یکی از این موارد بشمار می‌آید، معامله‌ای که در همان زمان به خاطر گرانفروشی انگلیسی‌ها از سوی برخی نمایندگان مجلس به چالش کشیده شد(مُتما: ۹۶-۹-۱۴۴م؛ مشروح مذاکرات، دوره۱۶،نشست۲۵)، ضمن این‌که ایفای نقش واسطه در موضوعاتی همچون فراهم نمودن تجهیزات رفاهی برای نیروهای انگلیسی در ایران طی نیمه اول دهه بیست(فرمانفرمائیان، ۱۳۷۳: ۲۱۷)، دلّالی در ماجرای انعقاد قرارداد احداث خط لوله نفتی بین دولت ایران و یک پیمانکار

انگلیسی(ابوالفتح محوی، ۱۹۸۵)، واسطه‌گری در پروژه ساخت چند فرودگاه میان سازمان برنامه ایران و یک کمپانی انگلیسی(ابتهاج،۱۳۷۱،ج۱: ۴۳۷) و کارچاق‌کنی در زمینه عقد قرارداد بین دولت و شرکتی انگلیسی به منظور ایجاد زیرساخت‌های جاده‌ای و حمل و نقل ریلی(الموتی، ۱۳۶۹،ج۸: ۴۰۵؛ پهلوی‌ها، ۱۳۸۲، ج۳: ۳۱۴؛ ابتهاج، ۱۳۷۱، ج۱: ۳۵۵) که همگی در سالهای بعد از کودتا ۱۳۳۲ش اتفاق افتاد، دالٍّ بر پُررنگ بودن خصیصه دلالی در میان رشیدیان‌ها می‌باشد. علاوه بر همه این موارد، باید از نقش پشت‌پرده رشیدیان‌ها در حوزه فروش نفت به عنوان دلّال نام برد، پیشه‌ای که از یک طرف باتوجّه به فساد گسترده در سازمان‌های دولتی ایران و از سوی دیگر نیز جایگاه بی بدیل نفت در اقتصاد کشور، می‌توانست منبع درآمد سودآوری بشمار آید. برادران رشیدیان طی دهه آخر حکومت پهلوی، ظاهراً به عنوان مشاور و در واقع به عنوان کارچاق‌کن در معاملات نفتی ایفای نقش کردند. سفر سیف‌اله رشیدیان به بیروت و سپس لندن در اواخر دهه چهل که گفته می‌شود این سفر بی‌ارتباط با قرارداد کنسرسیوم نفتی نبود(رشیدیان‌ها، ۱۳۸۹، ج۳: ۳۴۶) پیشنهاد سفارت هند به اسداله رشیدیان در راستای استخدام به عنوان مشاور شرکت نفت هندوستان در آذر۱۳۵۳(مُتما ۵۹-۶-۱۴۶ر) احتمالاً بدلیل شناخت کامل و رابطه نزدیک او با مقامات عالیرتبه حکومتی و همچنین پرداخت یک‌ونیم میلیون دلار از سوی هندی‌ها به اسداله در آذر۱۳۵۴ش(مُتما ۱۴۶-۲۳-۳ر) مستنداتی است که در این زمینه وجود دارد.

نتایج پژوهش

با الهام از مکتب وابستگی و با نظر به جایگاه ایرانِ قرن۱۴ش در پیرامون نظام جهانی، که سبب وابستگی آن به کشورهای واقع در قطب مرکزی و هسته نظام جهانی می‌شد، دور از انتظار نبود که یک لایه از طبقه سرمایه‌دار ایرانی، با وابستگی مستقیم به یکی از قدرت‌های جهانی، در قالب بورژوازی کمپرادور قرار بگیرند، که این مقوله برای رشیدیان‌ها به عنوان یکی از خانواده‌های متنفّذ از طبقه فرادست ایرانی در نیمه اول قرن ۱۴ش کاملاً محسوس و مشهود بنظر می‌رسید. اگرچه نمی‌توان با نگاهی جزم‌اندیشانه و رویکردی رادیکال، همه اقشار مرفّه ایرانیِ فعّال در حوزه تجارت و صنعت همانند ایروانی، لاجوردی، خلیلی، خسروشاهی و ارجمند که حتّی نقش کارآفرینی داشتند را در زمره سرمایه‌داران وابسته به شمار آورد، با این‌حال، بخشی از طبقه ثروتمند ایرانی در قرن۱۴ش ماهیّت وجودی خود را مدیون پیوند و سرسپردگی به یکی از ابرقدرت‌های سیاسی و به ویژه اقتصادی خارجی بودند، چنان‌که با تمرکز بر خانواده رشیدیان، همه داده‌های تاریخی و مستندات در مورد رشیدیان‌ها، حکایت از مطابقت و همسویی خصایص آنان با ویژگی‌های قشر بورژوازی

کمپرادور دارد. از ارتباط تنگاتنگ با انگلستان گرفته تا رویارویی با دولت ملّی مصدق در حوزه سیاسی، همچنین از تاسّی کردن به فرهنگ انگلیسی و سبک زندگی غربی تا منفعت‌طلبی، نوکیسگی و حتّی افکار و رفتار لمپن مآبانه، بعلاوه از کسب سرمایه اقتصادی بوسیله رانت‌خواری و انحصارطلبی و زدوبند تا نقش پُررنگ دلّالی، کارچاق‌کنی و واسطه‌گری در تحرّکات اقتصادی آنان که سبب شد طی کمتر از چهار دهه به یکی از ثروتمندترین خانواده‌های ایرانی در نیمه اول قرن۱۴ش تبدیل شوند. با این اوصاف، و با تمرکز بر بخشی دیگر از خانواده‌های متعلق به طبقه ثروتمند ایران طی یک قرن اخیر از طریق گردآوری داده‌ها و شواهد دقیق و کامل وبا نظر به ساختار سیاسی و اقتصادی ایران طی دوره موردنظر، دور از ذهن نیست که به تعداد قابل‌توجّهی از این نوع خانواده‌های متنفّذ فرادست ایرانی پی برده و وجود قشر بورژوازی کمپرادور در ایرانِ قرن۱۴ش را بپذیریم.

فهرست منابع و مطالعات

کتاب

آرامش، احمد(۱۳۷۱)*پیکار من با اهریمن*، به‌کوشش:خسرو آرامش، تهران: فردوسی.

ابتهاج، ابوالحسن(۱۳۷۱) *خاطرات*، به‌کوشش:علیرضا عروضی،جلد۱، تهران:علمی.

اجلالی، پرویز(۱۴۰۰)*دگرگونی اجتماعی و فیلم‌های سینمایی در ایران*، تهران: آگه.

اسدپور، حمید(۱۴۰۰)،*«ظهوروسقوط خاندان داودی در بوشهر»*،مجله پژوهش های تاریخی ایران واسلام دانشگاه سیستان و بلوچستان، شماره۲۸.

اشرف، احمد(۱۳۵۹)، *موانع تاریخی رشد سرمایه داری در ایران*، تهران: زمینه.

الموتی، مصطفی(۱۳۶۸-۱۳۷۰) *ایران در عصر پهلوی*،ج ۶، ۷ ، لندن: بی‌نا.

اکبری، محمد و میکائیل وحیدی(۱۳۹۳)،*«ملی شدن نفت ایران در اسناد امریکا»*،مجله پژوهش های تاریخی ایران واسلام دانشگاه سیستان و بلوچستان، شماره۱۵.

انصاری، عبدالرضا(۱۳۹۱)، *خاطرات*:ناگفته ها از روزگار پهلویها، تهران: علم.

باهری،محمد(۱۹۸۲) *تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد* به‌کوشش حبیب لاجوردی،مصاحبه‌کننده:حبیب لاجوردی،۱۷اگوست ۱۹۸۲،نوارشماره۱.

برومند،عبدالرحمن(۱۹۸۴و۱۹۸۵)*تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد به‌کوشش*:حبیب لاجوردی،مصاحبه-کننده:ضیا صدقی،۶مارس۱۹۸۴، نوار شماره۱ و ۳ژوئن۱۹۸۵،نوار شماره۲.

بهنود، مسعود(۱۳۶۶)*دولتهای ایران از سید ضیاء تا بختیار* ، تهران:جاویدان.

جاودانی، همان(۱۳۸۱)*سالشمار تاریخ سینمای ایران*، تهران: قطره.

جزنی،بیژن(۱۳۵۸)، *نبرد با دیکتاتوری شاه به مثابه عمده ترین دشمن خلق*، تهران: مازیار.

جزنی،بیژن(بی تا)، *وقایع سی ساله اخیر ایران*، بی‌جا.
جزنی، بیژن(۱۳۵۷) *طرح جامعه‌شناسی و مبانی استراتژی جنبش انقلابی خلق ایران*، تهران: مازیار.
جعفری، شعبان(۱۳۸۱) *خاطرات شعبان جعفری*، به کوشش: هما سرشار، تهران:ثالث.
خامه‌ای، انور(۱۳۷۲) *خاطرات سیاسی*، تهران:نشر گفتار: نشر علم.
درخشانی، علی اکبر(۱۳۸۶)*متن کامل خاطرات سرتیپ علی اکبر درخشانی*، به کوشش: حبیب لاجوردی، تهران:صفحه سفید.
درخشانی، علی اکبر(۱۹۹۴)*خاطرات سرتیپ علی‌اکبر درخشانی*، بی‌جا: خانواده درخشانی.
دلدم، اسکندر(۱۳۸۰) *خاطرات من و فرح پهلوی*، جلد۱، تهران: به آفرین.
دوبلگ، کریستوفر(۱۳۹۳)، *میهن پرست ایرانی*، مترجم: هرمز همایون پور، تهران: کندوکاو.
رواسانی،شاپور(۱۳۷۴)،«*حکومت و دولت در کشورهای عقب نگهداشته شده –طبقه وابسته به استعمار*»،مجله اطلاعات سیاسی و اقتصادی، بهمن و اسفند ۱۳۷۴،شماره‌های پیوسته ۱۰۱و۱۰۲،صص۳۰-۳۲.
رواسانی، شاپور(۱۳۸۶)، *مفاهیم اجتماعی در جوامع مستعمراتی*، تهران:امیرکبیر.
روشنفکر، محمد و رضا معینی(۱۴۰۲)،«*چرایی توجه مخالفان و موافقان نهضت نفت به بویراحمد*»،مجله پژوهش های تاریخی ایران واسلام دانشگاه سیستان و بلوچستان، شماره۳۳.
روزولت، کرمیت(۱۳۹۴) *کودتا:خاطرات کرمیت روزولت از کودتای۲۸مرداد*، مترجم: محسن عسکری، تهران: ثالث.
زهتاب فرد، رحیم(۱۳۲۴) *غوغای نفت: پیش‌بینی‌های تلخ سیاسی* ، بی‌جا:بی‌نا.
سررشته، حسینقلی(۱۳۶۷) . *خاطرات من:* یادداشتهای دوره ۱۳۳۴-۱۳۱ ، تهران:حسینقلی سررشته.
سعیدی فیروزآبادی(۱۳۸۲) خاطرات، به‌کوشش: محمدحسن میرحسینی،یزد:دانشگاه یزد.
سوداگر،محمدرضا(۱۳۶۹)،رشد روابط سرمایه داری در ایران تهران: شعله اندیشه.
سیف پورفاطمی، نصرالله(۱۳۷۹) *گزند روزگار*، تهران: شیرازه.
شاکری، خسرو و مصطفی شعاعیان(۱۳۵۲) *کارنامه مصدق و حزب توده*، تهران: مزدک.
شرکا، جلیل(۱۳۹۲) *اسرار دهه۵۰: ناگفته های جلیل شرکا از رکود اقتصادی*،،مصاحبه کننده:طاهری و نوروزیان، مجله تجارت فردا،شماره ۶۶ .
شفیعی، امیرولی(۱۳۴۰) *اسراری از سیاستهای پشت پرده در ایران*، جلد اول، تهران: بی نا.
شهبازی، علی(۱۳۷۷) *محافظ شاه: خاطرات علی شهبازی*، جلد۱، تهران:اهل قلم.
شهبازی، عبدالله(۱۳۷۰) *ظهوروسقوط سلطنت پهلوی:جستارهایی از تاریخ معاصر ایران*، جلد۲، تهران:اطلاعات.
صاحبکاران، معصومه و مسعود مرادی(۱۳۹۷)، «*شرق ایران در جنگ جهانی دوم*»، مجله پژوهش های تاریخی ایران واسلام دانشگاه سیستان و بلوچستان، شماره۲۳.
طلوعی، محمود(۱۳۷۲) *بازیگران عصر پهلوی از فروغی تا فردوست*، جلد۲، تهران:علم.

عالیخانی،علینقی(۱۹۸۵) *تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد* به‌کوشش حبیب لاجوردی،مصاحبه‌کننده:حبیب لاجوردی، ۸نوامبر۱۹۸۵،نوارشماره۵.
علم، مصطفی(۱۳۷۱) *نفت، قدرت واصول ملی شدن نفت ایران*، ترجمه: غلامحسین صالحیار، تهران: اطلاعات.
علم، امیراسداله(۱۳۷۱)*گفتگوهای من با شاه*، جلد۲، تهران:طرح نو.
عظیمی، فخرالدین(۱۳۹۴) *تاملی در نگرش سیاسی مصدق* ، تهران: خجسته.
عمیدی نوری، ابوالحسن(۱۳۸۴)*یادداشت‌های یک روزنامه* نگار، به‌کوشش: حدیدی وفرهمند،جلد۲،تهران: موسسه تاریخ معاصر.
فرمانفرماییان، رخسان و منوچهر فرمانفرماییان(۱۳۷۷)، *خون و نفت:خاطرات یک شاهزاده ایرانی*، مترجم: مهدی حقیقت خواه، تهران: ققنوس.
فرمانفرماییان، منوچهر(۱۳۷۳) *از تهران تا کاراکاس: نفت و سیاست در ایران*، تهران:نشر تاریخ ایران.
قشقایی، ملک منصورخان(۱۳۹۳) *خاطرات، به اهتمام: بیات و نصیری*، تهران: نامک.
کاتوزیان، محمدعلی و امیر پیشداد(۱۳۷۰) *یادنامه خلیل ملکی*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
کاتوزیان، محمدعلی و امیر پیشداد(۱۳۸۱)*نامه های خلیل ملکی*، تهران: مرکز.
گازیوروسکی، مارک(۱۳۷۱) *سیاست خارجی آمریکا و شاه*، ترجمه: فریدون فاطمی، تهران:مرکز.
گازیوروسکی، مارک(۱۳۸۴) *مصدق و کودتا، ترجمه* : علی مرشدی زاد، تهران: قصیده سرا.
گذشته چراغ راه آینده است(۱۳۶۱) *تاریخ ایران در فاصله دو کودتا ۱۳۳۲ ـ ۱۲۹۹* ، تهران: ققنوس.
لاهیجی.عبدالکریم(۱۹۸۴)*تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد* به‌کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه-کننده:ضیاءصدقی،۵مارس ۱۹۸۴، نوار شماره۵.
لپینگ، بریان(۱۳۶۵)*سقوط امپراطوری انگلیس و دولت دکتر مصدق*، ترجمه: محمود عنایت، تهران:کتاب سرا.
لنکرانی، مصطفی.(۱۹۸۵)*تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد* به‌کوشش حبیب لاجوردی،مصاحبه‌کننده:ضیاء صدقی،۱۳ مه۱۹۸۵، نوار شماره۲.
محوی، ابوالفتح(۱۹۸۵) *تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد* به‌کوشش حبیب لاجوردی،مصاحبه کننده:حبیب لاجوردی۲۶آوریل ۱۹۸۵.
مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۲۰ فروردین۱۳۲۳، دوره چهاردهم، نشست ۱۶.
مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی،۱۸خرداد۱۳۲۳، دوره چهاردهم نشست ۳۵.
مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۳۱مرداد۱۳۲۳، دوره چهاردهم، نشست ۵۶.
مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی، ۲آبان۱۳۲۴، دوره چهاردهم، نشست ۱۵۵.
مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی،۲۸اردیبهشت۱۳۲۹، دوره شانزدهم، نشست ۲۵.
مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی،۵آذر۱۳۴۳، دوره بیست و یکم، نشست ۱۲۰.
موزلی، لئونارد(۱۳۶۸)، بازی قدرت، مترجم: محمود طلوعی، تهران:هفته.

موسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی(۱۳۶۸) *تاریخ معاصر ایران*:مجموعه مقالات، جلد۳، تهران: موسسه مطالعات فرهنگی.
مهرابی، مسعود(۱۳۶۸)*تاریخ سینمای ایران از آغاز تا سال ۱۳۵۷*، بی‌جا: انتشارات فیلم.
مهرجو، حبیب الله(۱۳۹۰)،*خاطرات* مرتضی کاشانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب.
نجاتی، غلامرضا(۱۳۷۷) *مصدق:سال‌های مبارزه و مقاومت*، جلد۱و۲، تهران: رسا.
نورالدین کیا، فضل‌الله(۱۳۷۷)*خاطرات خدمت در فلسطین*، تهران:آبی.
وودهاوس، سی اِم(۱۳۶۴)*عملیات* چکمه، مترجم: فرحناز شکوری، تهران: نشر نو.
یگانه،محمد(۱۹۸۵) *تاریخ شفاهی ایران در دانشگاه هاروارد* به‌کوشش حبیب لاجوردی، مصاحبه‌کننده:ضیاء صدقی،۹جولای ۱۹۸۵،نوار شماره۹ و ۱۶جولای ۱۹۸۵،نوار شماره۱۵ .

منابع اسنادی

اسناد منتشرشده

اتفاقات تاریخی به روایت اسناد ساواک(۱۳۸۶)، کتاب اول، تهران: مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
بدون شرح به روایت اسناد ساواک(۱۳۸۷) کتاب اول، تهران: مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
پهلوی‌ها:خاندان پهلوی به روایت اسناد(۱۳۸۲)، به‌کوشش:فرهاد رستمی، جلد۲، تهران:موسسه مطالعات تاریخ معاصر.
حزب ملیون به روایت اسناد ساواک(۱۳۸۸)، تهران: مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
رشیدیان‌ها به روایت اسناد ساواک(۱۳۸۹)، جلدهای۱-۳، تهران: مرکز اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
مرادی، شهریار و دیگران(۱۳۹۲)، اسنادی از حزب ملیون، تهران: خانه کتاب.

اسناد منتشرنشده

ساکما(سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران):
ساکما: ۳۱۰/۳۹۹۷۲
ساکما: ۳۱۰/۷۶۰۵
ساکما:۲۹۸/۵۲۸
مُتما(موسسه تاریخ معاصر ایران):
شماره راهنما ۶۳۹۰۰-۰-۰پ
شماره راهنما ۶۳۹۱۹-۰-۰پ
شماره راهنما ۶۳۹۵۲-۰-۰پ
شماره راهنما ۶۳۹۵۳-۰-۰پ
شماره راهنما ۳۱-۲۰۱۷-۴۵۱۳ش
شماره راهنما ۱۱۸- ۳۰۳۴- ۴۵۱۳ش
شماره راهنما ۷۵الی۶-۲۳-۱۴۶ر

شماره راهنما ۲۴-۱۰-۱۴۶ر
شماره راهنما ۵۹-۶-۱۴۶ر
شماره راهنما ۹۶-۹-۱۴۴م.

مجلات و نشریات

میهن‌پرستان، سال ۱۳۲۳ش، شماره‌های ۱۹۳و۱۹۵.
حقوق مردم، بهار ۱۳۵۲، شماره ۳۱.
حقوق مردم، زمستان ۱۳۵۴، شماره۴۲.
خاطرات وحید،سال۱۳۵۲، شماره ۲۳.
خواندنی‌ها، سال ۱۳۲۵، شماره۲۰۹ و سال۱۳۲۷، شماره۸۸ .

منابع لاتین

- Ashcroft, et al. (2007). *The Post-Colonial Studies*: The Key Concepts. London: Rutledge.
- Baran. P(1976) *The political economy of growth. Harmondsworth*: Penguin Books.
- Chua, L,(2020) *Imperial Negotiations:Introducing Comprador Networks and Comparative Modernities.* Architectural Histories, Vol.8,No.1.
- Dunn,j.(1978), *west african states:failure and promise.cambridge*:Cambridge university press.
- Fanon,f(2004) *The Wretched of the Earth* , transl:Richard philcox , New York: Grove Press.
- Frank,AndreGunder(1972)*Lumpenbourgeoisie:Lumpendevelopment:Dependence,class and politics in Latin America*,New York: Monthly Review Press.
- Jessop, Bob(1985)Nicos Poulantzas :Marxist Theory and Political Strategy, london :Macmillan.
- Hao, Yen-ping (1970), *The comprador in nineteenth century china* :bridge between east and west ,volume45 of Harvard east asian series,harvard university press.
- Heartfield, James(2005) *China s comprador capitalism is coming home , Review of radical political economic*s, volume37, No.2,pp 196-214.
- Kasaba, Resat (1988), *Was there a compradore Bourgeoisie in Mid-nineteenth-century western Anatolia?* Vol.11, No.2, research foundation of state university of new york, pp215-228.
- Kofi, Tetteh A.(1972) *The elites and underdevelopment in Africa :the case of ghana,* Berkely Journal of Sociology . Vol 17, pp97-115.

- Lopes, Carlos (2017) *Macroeconomic policy framework for Africa s structural transformation*, Addis ababa: uneca.
- Mgbeoji, Ikechi (2014) *The comprador complex: Africa IPRs Elites, Neo-colonialism and the endureing of African* IPR Agenda by external interest, intellectual property journal, Vol26, p313-329.
- Mitrović, Ljubiša (2010) *The new bourgeoisie and Its Pseudo-Elite in the societies of peripheral capitalism، Series:* philosophy, sociology, psychology and history, Vol.9 No. 1, 2010, pp1-13.
- Mosala, Seshupo Josial (2021) *The role of the Comprador Bourgeoisies in Post -independent Africa*, South Africa: North-West University.
- Nwauwa, Apollos (2020) *Western education and the rise of a new African elite in west Africa*, http://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277734.013.282, 30January2020.
- Poulantzas, Nicos (1975) *Classes in contemporary capitalism*, London, NLB.
- Saul, J.S. & Bond, P (2014) *South Africa – The present as history: From Mrs Ples to Mandela & Marikana*. Johannesburg: Jacana.
- Swainson.n(1978) *State and economy in post -colonial Kenya*, Canadian journal of African studies, vol.12, No.3, pp357-381.
- Turok, Ben (1987) *Africa: What can be done? London:* The Bath Press.
- Vitalis, Robert (1990) *On the theory and practice of compradors*, international journal of middle east studies, Vol 22, No 3, pp291-315
- Woddis, Jack (1967) *Introduction to Neo-colonialism* ,London: Lawrence & wishart.